

גודל הכיפה

עוסקים אנו בימים אלו בהספדו של רבנו הגדול ר' עובדיה יוסף זצ"ל שהאיר את העולם בפסקיו וכולנו זכינו להתחמם באורו. יפה לנו בימים אלו לעסוק בדברי תורתו, שהם הם עיקר תולדותיו.

כל תלמיד חכם מקפיד בוודאי ללכת בעצמו עם כיסוי ראש גדול ומכובד. כל תלמיד חכם היה שמח אם כולם ילכו כמותו. אולם המציאות שונה: יש אנשים ההולכים עם כיפה קטנה, ולכן יש לעיין ולבדוק מהו עיקר הדין בענין זה. בדברינו נראה מעט מדרך הפסיקה של הגר"ע יוסף זצ"ל, ונתבונן בבהירות ובסדר המופתיים בדבריו.

בחלקה הראשון של תשובתו (יהוה דעת, ח"ד סי' א) בוחן הגרע"י האם חבישת כיסוי ראש הוא חובה או מידת חסידות? בחלק זה הדיון בעיקר בדברי הראשונים והשו"ע, כשבסופו דיון בדעת הט"ז שרצה לאסור משום 'חוקות הגויים'. בחלק השני מביא הגרע"י מקור מה'חכמת שלמה' להבחין בין כיפה גדולה וקטנה. בסיום דבריו הגרע"י מסכם את תשובתו הלכה למעשה ומוסיף כי בזמן ק"ש תפילה וברהמ"ז הדין חמור יותר.

חשיבות כיסוי הראש

מעניין כי לפני שהגר"ע פותח את המשא ומתן ההלכתי הוא מקדים ומביא כמה מקורות על חשיבות כיסוי הראש: בקידושין (דף ל"א ע"א) איתא: 'רב הונא בריה דרב יהושע לא היה הולך ארבע אמות בגילוי הראש, אמר: שכינה למעלה מראשי'. ובשבת (דף קי"ח ע"ב): 'אמר רב הונא בריה דרב יהושע, תיתי לי (יבא לי שכר טוב) שלא הלכתי ארבע אמות בגילוי הראש'. וכן בשבת (דף קנ"ו ע"ב) אמרו שאמו של רב נחמן בר יצחק היתה מזהירה אותו תמיד לכסות ראשו ולא ילך בגילוי הראש, כדי שיהיה עליו מורא שמים. ובזוהר הקדוש פרשת בלק (דף קפ"ז ע"א) אמרו: 'לא ילך ארבע אמות בגילוי הראש, משום שאור השכינה למעלה מראשו, וממשיך לו חיים, ועל זה נאמר 'ושמן על ראשך לא יחסר'. ובזוה"ק פרשת פנחס (דף רמ"ה ע"ב) אמרו: אסור לתלמיד חכם ללכת ארבע אמות בגילוי הראש, משום שנאמר 'מלא כל הארץ כבודו', ומכל שכן שאסור לברך ולהזכיר השם בגילוי הראש (וראה עוד בזוה"ק פרשת נשא דף קכ"ב ע"ב). וכ"כ הרמב"ם בספר מורה נבוכים (ח"ג פרק נ"ב), שגדולי חכמינו היו נזהרים להימנע מלגלות ראשם מפני שהשכינה חופפת וסוככת אותם. וכ"כ רבינו יהודה החסיד בספר חסידים (סי' נ"ג)

עוד לפני הדיון ההלכתי הגרע"י פותח את תשובתו במקורות העוסקים בחשיבותה של הכיפה, כדי לומר כביכול לקורא: גם אם בתשובתי אגיע למסקנה מקילה, הרי שאסור לו לאדם לזלזל בנושא חשוב שכזה. הכיפה מביאה שכר טוב, ובעיקר - ליראת שמים. הגמרא מתארת איך אמו של רב נחמן הקפידה שבנה הקטן יכסה את ראשו כדי שיהיה לו מורא שמים, ולכן חשוב מאוד להקפיד על חבישת כיפה גם אם נסיק שאין חיוב גמור בדבר.

הגרע"י מתחיל את תשובתו ביראת שמים, ומכך נוכל ללמוד על חשיבות הדבר: 'ראשית חכמה - יראת יי'!

חובה או מידת חסידות?

בחלק הראשון של התשובה דן הגרע"י האם יש חובה לכסות את הראש או שכיסוי הראש הוא רק מ'מידת חסידות'. לכאורה אין משמעות לדיון זה, שהרי יש אמנם כאלו שחובשים כיפה קטנה אך אין בין שומרי המצוות מי שכלל אינו חובש כיפה. למרות זאת עוסק הגרע"י בשאלה זאת משום שיש לה השלכה על הדיון בנוגע לגודל הכיפה: אם נמצא דעות חלוקות לגבי גודל הכיפה הרי שנוכל להקל בדבר בקלות אם נכריע שכל דין כיסוי הראש הוא רק ממידת חסידות.

לדיון זה יש גם השלכות נוספות: פעמים שאדם עומד בפני מציאות דחוקה, כמו שמתרחש לפעמים בחו"ל שפקיד (מכל דת שהיא) אינו מורשה לעבוד כשעליו סממני דת. אם מדובר בדין גמור אז עליו לעשות כל מאמץ כדי למצוא עבודה חילופית, אולם אם מדובר במידת חסידות אז נדריך אותו שרק כשיצא מהעבודה אז ילבש את כיסוי הראש. כך גם באדם זקן ההולך ברחוב ורוח פרצים מעיפה מראשו שוב ושוב את הכיפה. האם נטריח אדם כזה להתכופף שוב ושוב לארץ כדי להרים את הכיפה למרות הקושי הכרוך בכך, או שנורה לו להניח את הכיפה בכיסו עד שייגיע לביתו? האם ניתן להקל בכך בזמן התעמלות או בבריכה? בכדי להשיב לשאלות אלו עלינו לבחון תחילה האם כיסוי הראש הוא חובה גמורה או מידת חסידות.

מהמקורות בגמרא רואים אמנם את חשיבותו הגדולה של כיסוי הראש, אולם מצד שני רואים שלא כולם כיסו את ראשם ומכאן שאין זו חובה אלא מדת חסידות. כך רואים בגמרא בקידושין (כט, ע"ב) שרק אדם נשוי היה מכסה את ראשו.

משתבח ליה רב חסדא לרב הונא בדרב המנונא דאדם גדול הוא, אמר לו: כשיבא לידך הביאהו לידי. כי אתא, חזייה דלא פריס סודרא (=ראה שאין לו סודר על ראשו), אמר לו: מאי טעמא לא פריסת סודרא? אמר לו: דלא נסיבנא (=לא התחנתתי, ולכן אין לי סודר על ראשי). אהדרינהו לאפיה מיניה, אמר: חזי, דלא חזית להו לאפי עד דנסבת (אמר רב הונא: אל תבוא לפני עד שתתחתן). רב הונא לטעמיה, דאמר: בן עשרים שנה ולא נשא אשה - כל ימיו... בהרהור עבירה

כך ניתן גם להוכיח מקידושין דף לא (ע"א):

אמר רבי יהושע בן לוי: אסור לאדם שיהלך ארבע אמות בקומה זקופה, שנאמר: (ישעיהו ו) 'מלא כל הארץ כבודו'.

רב הונא בריה דרב יהושע לא מסגי (=לא הלך) ארבע אמות בגילוי הראש, אמר: שכניה למעלה מראשי.

משמע שדווקא הליכה בקומה זקופה יש בה איסור, אך מנהגו של רב הונא לכסות את ראשו הוא בגדר הקפדה בלבד גם במסכת שבת (ק"ח ע"ב) רואים שההקפדה בענין היא דבר שיש בו חסידות:

אמר רב נחמן: תיתי לי (=יבא לי שכר) דקיימית שלש סעודות בשבת.

אמר רב יהודה: תיתי לי דקיימית עיון תפלה.

אמר רב הונא בריה דרב יהושע: תיתי לי דלא סגינא אמות בגילוי הראש.

אמר רב ששת: תיתי לי דקיימית מצות תפילין, ואמר רב נחמן: תיתי לי דקיימית מצות ציצית (רש"י: שלא הלך ד' אמות בלא תפילין, וכן לענין ציצית)..

אמר ליה רב יוסף לרב יוסף בריה דרבה: אבוך במאי זהיר טפי (=באיזה מצוה אביך היה זהיר במיוחד)? אמר

ליה: בציצית. יומא חד הוה קא סליק בדרגא, איפסיק ליה חוטא (=יום אחד היה עולה בסולם ונקרע חוט מהציצית)

- ולא נחית ואתא כמה דלא רמיה (-ולא ירד מהסולם כל עוד לא הטיל ציצית בבגדו).

המחלוקת בדעת השולחן ערוך

למרות מקורות אלו פוסק הגאון הרב משאש (תבואות שמש או"ח לג) שכיסוי הראש הוא לדעת השולחן ערוך חיוב מן הדין. הוא מביא מקור לדבריו מסימן ח' שם כתב הטור ש'מכסה ראשו' בעזרת הטלית כדי 'שלא יהיה בגילוי הראש'. הבית יוסף הסביר שם שאין כוונת הטור ל'גילוי ראש' גמור אלא למצב בו האדם מכסה את ראשו אך אין לו סודר על הראש:

ומכסה ראשו שלא יהא בגילוי הראש - ...ונראה דלאו למימרא שיכסה ראשו כדי שלא יהא בגילוי הראש

לגמרי, שאין זה מענין מצות ציצית, ועוד דהיאך הלך לעשות צרכיו וליטול ידיו בגילוי הראש?! אלא היינו

לומר שאע"פ שראשו מכוסה (מכל מקום) דרך צנועים להטיל (בנוסף) סודר או טלית על ראשם

הבית יוסף מסביר שהרווקים בזמן הגמרא כיסו כמובן את ראשם, אך לאחר החתונה הם הוסיפו כיסוי נוסף בסודר כדי להוסיף יראת שמים:

ופשיטא שלא היו הבחורים הולכים בגילוי ראש ממש אלא ודאי היינו סודר או טלית שפורסין על הראש לצניעות ולפי שכיסוי זה מכניע את לב האדם ומביאו לידי יראת שמים...

מדברי הב"י עולה שיש חובה לכסות את הראש, ורק לבישת הסודר בנוסף לכיפה היא מידת חסידות. לעומתו הרמ"א (ב'דרכי משה' אות ד) חלק על הבית יוסף וסבר שאכן אין חובה לכסות את הראש:

ואף כי מצוה לשמוע אל דברי 'בית יוסף' ופירושו מכל מקום נראה לי שמה שכתב הטור 'ומכסה ראשו כדי שלא יהא בגילוי הראש' הוא כפשוטו, כי בלא ציצית אין איסור לילך בגילוי הראש רק מדת חסידות כמו שכתבתי לעיל סימן ב' (אות ב) בשם הר"ם

מקור נוסף אותו מביא הרב משאש כדי להוכיח את דעתו הוא דברי ה'בית יוסף' בסימן מו. הב"י נוקט שם שיש חובה בכיסוי הראש, אלא שהוא מוסיף ש"אפילו לדברי המפרש" שאין בזה חובה מ"מ וודאי שיש בכך מידת חסידות:

'כי פריס סודרא על רישיה לימא עוטר ישראל בתפארה' - ...ונראה לי שטעם ברכה זו לפי שאסור להלך בגילוי הראש, כדמשמע בפרק כל כתבי (שבת קיח, ע"ב). ואפילו לדברי המפרש שאינו אסור לילך בגילוי הראש - מכל מקום מודה דמדת חסידות היא שלא לילך בגילוי הראש, כמו שיתבאר בסימן צ"א בסייעתא דשמיא, ובספר הזהור ברעיא מהימנא בנשא: 'בר נש אסור למיזל ד' אמות בגלויא דרישא משום דמסתלקי חיי מיניה'

היה מקום להביא ראיה לשיטה זאת גם מהשוואה לשאר ברכות השחר (ברכות ס, ע"ב):

כי שמע קול תרנגולא (=כששומע האדם בבוקר את קול התרנגול), לימא (=יאמר): 'ברוך אשר נתן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה'.

כי פתח עיניה (=כשפותח את עיניו), לימא: 'ברוך פוקח עורים'.

כי תריץ ויטיב (=כשמתיישר ויושב), לימא: 'ברוך מתיר אסורים'.

כי לביש (=כשמתלבש), לימא: 'ברוך מלביש ערומים'.

כי זקיף (=כשמזדקף), לימא: 'ברוך זוקף כפופים'.

כי נחית לארעא (=כשיורד ממיטתו לארץ), לימא: 'ברוך רוקע הארץ על המים'.

כי מסגי (=כשהולך), לימא: 'ברוך המכין מצעדי גבר'.

כי סיים מסאניה (=כשנועל נעליו), לימא: 'ברוך שעשה לי כל צרכי'.

כי אסר המייניה (=כשחוגר אבנט), לימא: 'ברוך אוזר ישראל בגבורה'.

כי פריס סודרא על רישיה (=כשפורס סודר על ראשו), לימא: 'ברוך עוטר ישראל בתפארה'.

על לבישת הנעליים מברכים בבוקר משום שיש בהם תועלת גדולה. גם על בגדיו ועל חגורתו צריך להודות לה' בברכות השחר. אך מדוע יש להודות כמו כן על כיסוי הראש? לפי הדעה שיש בזה חובה הרי הדבר מובן, שכן אי אפשר לחיות בלי הכיפה. הרב משאש מסתמך בעיקר על דברי הב"י המפורשים, אך ניתן לצרף לכך גם את סברתינו.

לעומת הגר"ש משאש הרי שהגר"ע יוסף סובר שלפי השולחן ערוך כיסוי הראש הוא מידת חסידות בלבד. ראיה לדבריו מביא הגרע"י מדברי הבית יוסף והשו"ע בסימן צ"א:

הכל בו כתב בסימן י"א: כתב הר"ם (=מהר"ם מרוטנבורג) שאינו אסור לילך בגילוי הראש, כי מה שאמרו בפרק כל כתבי (שבת קיח:): 'תיתי לי דלא סגינא ד' אמות בגילוי הראש' רצה לומר שזו מדת חסידות. והרב רבנו פרץ כתב שיש למחות שלא ליכנס בבית הכנסת בגילוי הראש. ורבינו ירוחם כתב בסוף נתיב ט"ז שאסור לברך בגילוי הראש. ובמסכת סופרים פ"ד כתוב פוחח הנראים כרעיו או בגדיו פרומים או מי שראשו מגולה פורס את שמע ויש אומרים בכרעיו ובגדיו פרומים פורס אבל לא בראשו מגולה שאינו רשאי להוציא הזכרה מפיו עד כאן.

נראה שהוא מחלוקת אם מותר לברך בגילוי הראש או אם אסור, וכיון דרבינו ירוחם פסק כמאן דאמר אסור הכי נקטינן (בית יוסף)

יש אומרים שאסור להוציא אזכרה מפיו בראש מגולה, וי"א שיש למחות שלא ליכנס בבית הכנסת בגילוי הראש.... (שו"ע, סעיף ג)

הגר"ע יוסף מסביר כי השו"ע חזר בו: אמנם בתחילה סבר שיש בכך חובה, אך לבסוף הכריע בסימן צא שמדובר במידת חסידות בלבד:

ומרן הבית יוסף (בסימן צ"א), הביא להלכה דברי הכל בו בשם מהר"ם. אמנם בבית יוסף (סימן מ"ו) כתב... ומשמע שדעתו נוטה יותר שאסור ללכת בגילוי הראש. וכן משמע יותר בבית יוסף (ריש סימן ח'). מכל מקום הלכה כמשנה אחרונה שבסימן צ"א, שאין זה אלא ממדת חסידות, וכפשטות הש"ס. וכן מוכח מלשון מרן בשלחן ערוך (סימן ב' סעיף ו): אסור לילך בקומה זקופה, ולא ילך ארבע אמות בגילוי הראש. הרי שהתחיל בלשון איסור לגבי קומה זקופה, וסיים שלא ילך ארבע אמות בגילוי הראש, ולא תפס לשון איסור (יחווה דעת שם)

הגרע"י מוסיף שזו 'פשטות הש"ס'. נוכל ללמוד מכאן עקרון בדרכי הפסיקה: פעמים שהפסיקה איננה כפי פשט הגמרא. מדוע? משום שלא די בהבנת דברי הגמרא כפי שהם הובאו בפשטות במסכת אחת: יש לבדוק בנוסף מה הסיקה הגמרא במקומות אחרים, ורק שקלול כל הסוגיות מביא אותנו למסקנה הנכונה. 'תורת ה' תמימה משיבת נפש' - רק בתמימותה ושלימותה היא משיבת נפש, אולם מסקנה על פי מקור אחד בלבד עלולה להביא לידי טעות. פעמים ש'דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר', ופעמים שסוגיא אחת עוסקת בזוית מסויימת אך זוויות נוספות נידונות בסוגיות אחרות. לכן לא ניתן לפסוק מפשטות הש"ס, אלא יש ללמוד את הסוגיות כולן, את שיטות הראשונים והאחרונים, ורק אז לפסוק. אמנם במקרה כמו שלנו, כאשר ישנו ספק בדעת השולחן ערוך, אזי נראה לפרש את השולחן ערוך לפי פשט הש"ס. הרי שפשט הש"ס אמנם אינו יכול להוות לבדו מקור לפסיקה, אך הוא יכול לסייע בהכרעה כאשר ישנו ספק.

הרמ"א כתב ב'דרכי משה' במפורש שאין כאן אלא מידת חסידות, וכל המחלוקת היא רק בדעת השולחן ערוך.

כיצד ישיב הרב משאש על ראייתו של הגר"ע יוסף? כיצד יסביר את השו"ע בסימן צ"א שם מפורש שמדובר במידת חסידות? הרב משאש מסביר את הדבר באופן הבא: כיסוי הראש, שלדעת הרב משאש הוא חיוב, הוא דווקא כאשר אדם הולך ד' אמות. בסי' צא מדובר לדעת הרב משאש באדם שעומד שאינו הולך ד' אמות, ולכן יש בכך רק מידת חסידות. רק בשעת התפילה יש בכך חיוב, אך בשאר הזמן אין בכך חובה שהרי האדם עומד במקומו (כעין זה הובא בביאור הלכה צא, ג). הוא מוסיף תירוץ דומה: לפי המהרש"ל כאשר אדם נמצא בתוך בית מקורה הוא פטור מכיסוי ראש, אלא שבתפילה וברכות גם בזה חייב בכיפה, אף שעומד בביכנ"ס שהוא מקורה. סימן צא עוסק אם כן במצב מיוחד בו אכן יש פטור מכיסוי הראש (כאשר אין המדובר בשעת התפילה), אולם במקרה רגיל יש חובה לכסות את הראש.

בחלק הבא בתשובתו דן הגרע"י לגבי גודל הכיפה. הוא דוחה את דברי הגר"ש קלוגר שהבחין בין כיסוי מקצת הראש שהוא חובה לכיסוי הראש כולו שהוא מידת חסידות. חילוק זה אינו נזכר בראשונים, ולכן הגרע"י דוחה אותו. מסתבר שמסקנת הגרע"י בנויה גם על כך שכל דין כיסוי הראש הוא לשיטתו רק מידת חסידות. לעומת זאת בזמן התפילה סובר הגרע"י שראוי שתהיה לו כיפה גדולה, אך גם בזה הוא לא מחייב באופן חד משמעי.

אפשרות נוספת בביאור דעת השו"ע

ראינו עד כאן את שיטתו המחמירה של הרב משאש ושיטתו המקילה של הגר"ע יוסף, אולם לדעתנו ייתכן שהאמת נמצאת ביניהם: השולחן ערוך אכן סובר שיש חיוב בדבר, כדברי הרב משאש, אך סוף סוף השולחן ערוך לא כתב זאת חד משמעית משום שהשולחן ערוך יודה שלפי הרבה ראשונים זאת מידת חסידות. כשניתן ללבוש כיפה ולא לובשים – אז זה דין, אך כשזה קשה אז ניתן לסמוך על הסוברים שזאת חסידות.

הדבר דומה לחיוב להתפלל במנין שיש מחלוקת אם זהו חיוב מן הדין או מעלה: מצד אחד נקרא 'שכן רע' (סימן ז, סע' יא) ומצד שני בשולחן ערוך כתב רק "להשתדל" (שם סע' ט) בכך ומשמע שאין בכך חיוב. אלא נראה שבאמת אין בכך חיוב אולם כשיכול אז יש בכך חיוב ונקרא שכן רע.

לפי דרכנו מובן לשון השולחן ערוך ב'סימן ב' "לא ילך" – אמנם זה אסור אך השולחן ערוך לא נקט לשון 'אסור' כי החיוב הוא רק במצב בו האדם יכול לחבוש כיפה ובוחר לזלזל במנהג ישראל.

לפי דברינו פקיד שאינו מורשה לחבוש כיסוי ראש, או בחור שמתעמל – אין עליהם חובה לחבוש כיפה, אך יש בכך מידת חסידות. לעומת זאת במצב רגיל ישנה חובה לכסות את הראש¹.

¹ [הערת עורך] נראה כי מסקנה זאת תואמת בפועל לדברי הגרע"י, שהרי אף שהגרע"י סובר שכיסוי הראש הוא מידת חסידות בלבד, מ"מ הוא מחדש כי כיום יש בכך יותר מ'מידת חסידות', משום שללא כיפה יחשדו באדם שאינו שומר מצוות. מתוך כך מחדש הגרע"י גדר מחודש בגודל הכיפה: אין זה משנה מהו גודל הכיפה ('כלשהוא' או 'רוב הראש') אלא העיקר הוא שהכיפה תיראה מכל כיוון, כדי שכל אדם שרואה אותו יבחין בכיפה ולא יחשוד בו. נראה אם כן כי הגרע"י יסכים שפקיד בחו"ל או אדם המתעמל אינו חייב בכיסוי ראש אלא מידת חסידות, שהרי מצבו המיוחד גורם שלא יחשדו בו לומר שהיעדרות הכיפה היא סימן לכפירה. לעומת זאת במצב רגיל, כשיכול לשים כיפה – עליו לכסות את ראשו כדי שלא יחשדו בו.